#kooperacia #kolaboracia #kompromis #kalkul #ksefty #konformita #konspiracia #k... #dejiny

Piotr M. Majewski

ŠKAREDÉ SLOVO NA K

O kolaborácii

absynt

absynt

Piotr M. Majewski:
Škaredé slovo na K
O kolaborácii

Absynt 2026

Piotr M. Majewski

ŠKAREDÉ SLOVO NA K

O kolaborácii

Preložil Alexander Horák

This publication was supported by the
© Poland Translation Programme.

Copyright © by Piotr M. Majewski, 2024
Translation © Alexander Horák
Design & Layout © Pavlína S. Morháčová
Cover Photo: ullstein bild via Getty Images

ISBN 978-80-8203-731-2

Obsah

Úvod k slovenskému vydaniu 11

Kolaborácia pred kolaboráciou

Škaredé slovo na K 19

Efialtes alebo Nie každá zrada je kolaboráciou 27

Králi ako nástroj poroby alebo Prečo je kolaborácia výhodná pre okupantov 39

Prečo Asterixovi krajania spolupracovali s Rimanmi? 47

Prečo sa Židia búrili proti Rimanom? 57

Kedy sa spolupráca s okupantmi stala kolaboráciou? 65

Prečo sa spolupráca s okupantmi zmenila na kolaboráciu? 75

Kolaborácia a poľská otázka alebo Všetko závisí od uhla pohľadu 83

Kolaborácia sa stáva faktom

Prehltnúť mimoriadnu ropuchu alebo Pasca utopených nákladov 99

Bolo by poľské spojenectvo s Hitlerom kolaboráciou? 109

Odmietnutá ponuka alebo Okupanti sú tí, ktorí diktujú podmienky kolaborácie 117

Zrada menšín alebo Cesta k národnému oslobodeniu? 129

Naša Lady Haw-Haw alebo Ako si niekoho získať na svoju stranu 139

Quisling alebo Kolaborácia ako šanca pre porazených 155

Vichy alebo Vždy ide o moc 167

Pogrom alebo Kolaborácia ako odveta za kolaboráciu 177

Inštitút nemeckej práce na východe alebo Spolupráca
s nepriateľom sa nemeria rovnakým metrom 185

„Modelová okupácia“ alebo Pasca povinnosti 197

Bližšia košeľa ako kabát alebo Slabosť občianskej spoločnosti 209

Kolaborácia ako záchrana života alebo Električková dilema 223

Goralenvolk alebo Deštruktívna sila kolaborácie 233

Je možné kolaborantov odstrašiť? 243

Horizontálna kolaborácia alebo Nie všetci sú si rovní 251

Spolubojovníci alebo Za kolaboranta sa nepovažuje nikto 263

Krok za krokom alebo Ako si z kolaboranta urobiť spojenca 279

Priemyselná kolaborácia alebo Peniaze nesmrdia 295

Z dažďa pod odkvap alebo Keď sa spolupráca
s nepriateľom prestane vnímať ako kolaborácia 305

Vojna v Ukrajine alebo Kolaborácia dnes a v budúcnosti 313

Bibliografia 317

Poznámky 337

Úvod k slovenskému vydaniu

Každý, kto sa aspoň trochu orientuje vo svetových dejinách, vie, že zrada je v nich prítomná odjakživa. V každom historickom období sa našli jednotlivci alebo skupiny, ktorí spolupracovali s nepriateľom. Tento jav nadobúdal rozličné podoby – od zjavného prechodu na stranu nepriateľa vlastného spoločenstva až po tajnú spoluprácu. V 20. storočí sa v súvislosti so zradou začalo hovoriť o kolaborácii a kolaborantoch. Dnes sa tieto výrazy neraz používajú priamo na pomenovanie zrady a zradcov. Keď napríklad ukrajinské špeciálne služby zadržali v roku 2022 proruského politika a oligarchu Viktora Medvedčuka, časť európskych médií ho nazvala „Putinovým kolaborantom". Je teda kolaborácia to isté čo zrada? Ak áno, prečo sa tento pojem začal používať až počas druhej svetovej vojny? A ak nie, čím sa oba javy líšia a ako ich treba definovať?

V knihe, ktorej preklad sa práve dostáva do rúk slovenských čitateliek a čitateľov, sa pokúšam na tieto otázky odpovedať a bližšie sa pozrieť na mechanizmus kolaborácie. Aby som ho priblížil, siahol som po príkladoch z rozličných historických období a kútov sveta, najviac pozornosti som však venoval Poľsku a strednej a východnej Európe za druhej svetovej vojny. V takom zábere zákonite nemohli chýbať ani české či slovenské motívy. Svoje miesto má v tomto príbehu aj Protektorát Čechy a Morava a odvolávam sa i na dejiny takzvaného Slovenského štátu z rokov 1939 – 1945. Ukazujem, ako sa vynútená spolupráca českých politikov s Nemcami postupne vyvíjala od skrytého odporu až k otvorenej kolaborácii. Prípad Slovenska mi poslúžil na opis situácie satelitného štátu, formálne síce samostatného,

v skutočnosti však v každom ohľade podriadeného svojmu mocnému ochrancovi. Hitler pomohol Slovákom k samostatnosti len preto, aby si ich podriadil. Bez okolkov zasahoval do vnútorných záležitostí ich štátu a museli mu priniesť aj krvavú obetu v podobe vojakov vyslaných na východný front. Nacistická ríša našla na Slovensku spolupracovníkov ochotných splniť aj tie najzločinnejšie požiadavky, napríklad deportovať Židov do vyhladzovacích táborov a neskôr po boku nemeckých spojencov potláčať Slovenské národné povstanie. Dejiny takzvaného Slovenského štátu sú dôkazom, že o kolaborácii možno hovoriť nielen počas cudzej okupácie, ale aj v podmienkach nadvlády – v jednom i druhom prípade nájdeme rovnaké mechanizmy a zákonitosti.

Čitateľky a čitateľov svojej knihy by som rád ubezpečil, že Slovákov z hromadnej kolaborácie s nacistickou ríšou neobviňujem. Napokon, rovnako pristupujem k spolupráci ktoréhokoľvek iného národa s nepriateľom. Som presvedčený, že historik by sa nemal pasovať za prokurátora ani za obhajcu. Usilujem sa ukázať, že javy, ku ktorým dochádzalo za druhej svetovej vojny na Slovensku, mali početné obdoby aj v ďalších okupovaných krajinách vrátane poľských území, a takisto, že pohľad na spoluprácu s okupantmi sa mohol zásadne líšiť podľa toho, či ide o Poliakov, Slovákov, Maďarov alebo Židov. Situácia každého z týchto národov bola iná a inak sa k nim správali aj okupanti. To, čo jedni pokladali za zradu, sa iným mohlo javiť ako vlastenecký postoj. Odlišné uhly pohľadu sa napokon vyskytovali aj v rámci jednotlivých národov, o čom svedčia početné príklady z okupovaného Poľska, ktoré tu uvádzam. Už teraz prezradím, že práve to je najdôležitejšia časť mojej knihy. Dúfam, že sa výklad kolaborácie, ktorý navrhujem, stretne u slovenských čitateliek a čitateľov s pochopením. Bol by som veľmi rád, keby som tak prispel k lepšiemu porozumeniu toho, v čom sa naše vzájomné skúsenosti odlišujú. Poliaci a Slováci sa za druhej svetovej vojny zachovali rozdielne, za ich rozhodnutiami však stáli odlišné historické, politické i spoločenské okolnosti. Bolo by veľmi zjednodušujúce povedať, že kým jedni hrdinsky bojovali proti okupantovi, druhí s nepriateľom kolaborovali.

Azda najlepšie o tom svedčí skutočnosť, že na Slovensku, ktoré do druhej svetovej vojny vstúpilo ako Hitlerov spojenec, vypuklo v lete 1944 protinemecké povstanie.

Porovnávací pohľad na kolaboráciu, ktorý tu ponúkam, sčasti vyplýva z mojej predchádzajúcej viacročnej práce na monografii o Protektoráte Čechy a Morava. Špecifický charakter tamojšieho okupačného režimu ma prinútil nanovo sa zamyslieť nad mnohými javmi súvisiacimi s kolaboráciou. Usiloval som sa pochopiť, prečo sa Nemci správali k Čechom celkom inak než k Poliakom, aké to prinieslo výsledky a do akej miery tamojšia situácia pripomínala okupáciu v iných krajinách. Časť mojich záverov však geograficky i chronologicky presahovala rámec pôvodnej knihy. Vtedy sa zrodil nápad napísať samostatnú, ucelenejšiu štúdiu o rozličných podobách spolupráce medzi okupovanými a okupantmi, ku ktorej dochádzalo nielen počas druhej svetovej vojny, ale aj v starších dejinných obdobiach.

Tento nápad sa napokon zmenil na vzrušujúce intelektuálne dobrodružstvo, pretože odo mňa žiadal, aby som sa zoznámil s udalosťami a javmi, ktoré som dovtedy poznal iba povrchne. Takej výzve by som bol čelil len ťažko bez láskavej pomoci mnohých ľudí. Dávali mi vecné tipy a odporúčania na literatúru, požičiavali mi knihy, čítali jednotlivé časti rukopisu a trpezlivo so mnou diskutovali o rozličných stránkach zrady, kolaborácie a spolupráce s nepriateľom. Osobitne by som sa chcel poďakovať Tomaszovi Szarotovi za to, že mi poskytol materiály o kolaborácii v generálnom gouvernemente, ktoré sám zhromaždil. Rovnako vďačný som Igorovi Chabrowskému, Andrzejovi Chwalbovi, Jarosławovi Czubatému, Maciejovi Górnému, Janovi Grabowskému, Martinovi Jemelkovi, Jerzymu Kochanowskému, Michałowi Kopczyńskému, Michałowi Leśniewskému, Maciekovi Łubieńskému, Arturovi Markowskému, Łukaszovi Niesiołowskému-Spanò, Igorovi Niewiadomskému, Marte Pawlińskej, Pawełovi Skibińskému, Beate Stasińskej, Krystyne Stebnickej, Piotrovi Szlantovi, Marekovi a Piotrovi Węcowským, Rafałovi Wnukovi, Marcinovi Zarembovi a Adamovi Ziółkowskému. Pravdaže, nikto z menovaných nenesie zodpovednosť za tézy predložené v tejto práci ani za moje prípadné chyby.

Som nesmierne vďačný vydavateľstvu Absynt, že sa podujalo vydať moju knihu po slovensky. Teší ma, že sa vďaka práci prekladateľa a redaktora budem môcť o svoje úvahy o fenoméne kolaborácie podeliť aj so slovenskými čitateľkami a čitateľmi.

Táto monografia nie je klasickou vedeckou štúdiou postavenou na vyčerpávajúcej analýze všetkých dostupných archívnych prameňov. Pri porovnávacom výskume kolaborácie by taký cieľ zrejme presahoval odborné i časové možnosti jednotlivca. Hoci som čerpal zo všetkých dostupných a tlačou vydaných súborov dokumentov a spomienok, tieto pramene mi poslúžili skôr na ilustráciu širších spoločenských javov a procesov než na podrobnú rekonštrukciu konkrétnych historických udalostí.

Do veľkej miery vychádzam z výsledkov predchádzajúcich výskumov. Chcel som, aby výber literatúry k danej téme odrážal súčasný stav poznania o rozličných podobách a formách spolupráce s nepriateľom vrátane tých, ktoré z poľského pohľadu nemusia pôsobiť celkom samozrejme. Úplný prehľad použitej literatúry aj zoznam prameňov, na ktoré sa v texte odvolávam, uvádzam v bibliografii na konci knihy. Metodologickým otázkam výskumu zrady a samotnej definícii kolaborácie venujem prvé dve kapitoly. Verím, že sa mi ich podarilo spracovať dostatočne prístupne aj pre čitateľov, ktorí nie sú profesionálnymi historikmi.

Ako každý autor, ktorý sa usiluje o ucelený obraz minulosti, aj ja som musel občas siahnuť po istých zjednodušeniach. Usiloval som sa však, aby neboli na úkor presnosti historického výkladu. Do akej miery sa mi to podarilo, nechávam na posúdenie čitateľkám a čitateľom.

Kolaborácia pred kolaboráciou

Škaredé slovo na K

Tridsiateho októbra 1940 si maršal Philippe Pétain sadol pred mikrofón lyonského rozhlasu Radiodiffusion française nationale. Nestrácal čas rétorickými kľučkami. „Francúzi," oslovil stručne svojich krajanov a vzápätí prešiel k veci: „Minulý štvrtok som sa stretol s ríšskym kancelárom. Toto stretnutie vo mne vzbudilo nádej a zároveň vyvolalo nepokoj. Dlžím vám v tejto veci vysvetlenie." Zaslúžilý víťaz bitky pri Verdune, ktorý stál na čele francúzskeho štátu už štvrtý mesiac, sa niekoľkými strohými vetami poďakoval hrdinským námorníkom, energickým koloniálnym úradníkom a lojálnym obyvateľom zámorských území. Hovoril pomaly, bez emócií. Nezvyšoval hlas a nedovolil, aby sa mu zachvel ani vo chvíli, keď spomínal ponižujúcu porážku, ktorú Nemci uštedrili Francúzom. Rovnako sucho Pétain oznámil, že Francúzsko práve vstáva z popola.[1]

Maršalov stoický pokoj mohol pôsobiť štátnicky. S každou ďalšou vetou však rástli rozpaky tých, ktorí verili, že hrdina Veľkej vojny pozdvihne Francúzsko z najpotupnejšej porážky v jeho dejinách a povedie vlasť k lepším zajtrajškom. „Prvé stretnutie víťaza s porazeným znamená začiatok obnovy našej krajiny. Führerovo pozvanie som prijal z vlastnej vôle. Nebol som vystavený žiadnemu diktátu ani nátlaku," oznámil Pétain krajanom. Použil pri tom dva výrazy z jazyka nepriateľa, ktoré museli v ušiach Francúzov, tradične citlivých na čistotu svojej reči, nepríjemne zaškrípať. Vzápätí padla veta, ktorá obrátila francúzsku politiku naruby: „Predpokladáme, že medzi našimi štátmi dôjde k spolupráci." Výsledok svojho stretnutia s Adolfom Hitlerom v mestečku Montoire-sur-le-Loir zhodnotil

Maršal Philippe Pétain a Adolf Hitler počas stretnutia v Montoire-sur-le-Loir, 24. októbra 1940. O šesť dní neskôr hlava Francúzskej republiky informovala o nevyhnutnosti spolupráce s ríšou „v záujme nového európskeho poriadku". Národný digitálny archív (Narodowe Archiwum Cyfrowe).

maršal tak lakonicky, akoby išlo o úplnú samozrejmosť. „Bez výhrad som s ňou súhlasil. Na detailoch sa dohodneme neskôr."

Pétain si musel byť vedomý toho, že jeho slová môžu vyvolať nevôľu. „Prvou povinnosťou každého Francúza je dôverovať," vyhlásil vzápätí smerom ku krajanom v snahe už v zárodku potlačiť pochybnosti o správnosti spolupráce s okupantom. V ďalšej vete vyzval národ, aby odložil urazenú hrdosť, keďže tá je prekážkou činu: „V mene našej cti a zachovania jednoty Francúzska, jednoty trvajúcej už desať storočí, som sa dnes rozhodol vykročiť cestou spolupráce. Činím tak v mene konštruktívnej aktivity a v záujme nového európskeho poriadku." Aj tento nový termín pochádzal z nacistického slovníka. Bol len elegantným pomenovaním nemeckej hegemónie na kontinente – nočnej mory, ktorá prenasledovala francúzskych politikov odvtedy, čo Francúzsko utrpelo od Pruska hanebnú porážku pri Sedane. Starý

maršal nepochybne vedel, že tým podrýva snahy niekoľkých generácií svojich predchodcov, no napriek tomu neváhal zdôrazniť: „Spolupráca musí byť úprimná. Musíme odmietnuť akékoľvek myšlienky na agresiu. Naše úsilie musí byť trpezlivé a naplnené dôverou [...] Francúzsko má voči víťazovi mnohé záväzky." Pétain ešte ubezpečil národ, že krajina si zachová suverenitu, a vyhlásil, že štátna moc sa bude zodpovedať výlučne jemu, vodcovi štátu, ktorého má posúdiť až história. „Vykročte za mnou. Zachovajte si vieru vo večné Francúzsko," ukončil svoj príhovor rovnako pokojným tónom, akým ho aj začal.

Maršalov rozhlasový prejav trval presne štyri minúty a svojou strohosťou pôsobil ako denný rozkaz, ktorý veliteľ vydáva vojsku pred bitkou. Jeho ťažisko spočívalo v trikrát zopakovanom slove *la collaboration* – spolupráca. Nešlo o zložitý termín z oblasti medzinárodného práva ani o náročný filozofický pojem. To slovo znelo zrozumiteľne a všedne, presne ako celý Pétainov prejav. Veterán minulej vojny mohol siahnuť aj po slovách „kooperácia" či „dohoda" – výrazoch, ktoré vo Francúzoch nevzbudzovali negatívne asociácie. Slovo „spolupráca" znelo pozitívne aj v iných jazykoch. Ba dokonca aj v čínštine slovo *hezuo*, ekvivalent francúzskeho *la collaboration*, má a malo pozitívny nádych. Človek akosi prirodzene oceňuje spoločné úsilie a nie vždy uvažuje, čomu toto úsilie slúži.[2]

Pétainov stručný prejav určil hlavný smer francúzskej politiky na ďalšie štyri roky. V realite okupovaného štátu však maršalovo heslo vyznievalo celkom inak. Čím viac sa spolupráca s nepriateľom normalizovala, tým trpkejšiu príchuť nadobúdal samotný pojem *la collaboration*.[3] Po skončení druhej svetovej vojny sa stane synonymom zrady a zapredanosti. V niektorých európskych jazykoch, okrem iného vo francúzštine a angličtine, však bude toto negatívne zafarbenie nadobúdať iba v určitom kontexte. Na označenie všeobecne odsúdeniahodnej spolupráce s nepriateľom, najmä tej, ktorá vychádza z ideologickej motivácie, si používatelia oboch jazykov vyhradia samostatné slovo: kolaboracionizmus (ang. *collaborationism*, fr. *collaborationnisme*). Toto slovo sa ojedinele vyskytuje aj v poľštine, no práve „kolaborácia" (poľ. *kolaboracja*), niekdajší neutrálny ekvivalent „spolupráce", sa v nej

natrvalo stane synonymom pre vlastizradu a službu nepriateľovi.[4] Počas stanného práva v Poľsku v rokoch 1981 – 1983 sa za kolaborantov označovali ľudia, ktorí otvorene podporili jeho zavedenie. Mnohokrát som to vtedy počul na vlastné uši. Mal som desať rokov a, žiaľ, nespomínam si, či mi dospelí význam tohto prívlastku vysvetlili, a ak áno, akým spôsobom. Veľmi dobre mi však v pamäti utkvel ironický komentár mojej mamy, ktorý len tak mimochodom prehodila na adresu istého verejne známeho človeka: „Veď je to kolaborant!" Nechtiac ho vyslovila pri pohľade na známeho herca v mojom obľúbenom seriáli. Pochopil som, že takýto človek si zaslúži opovrhnutie. Chvíľu som o ňom uvažoval ako o zradcovi, no neodradilo ma to od sledovania filmov, v ktorých hral. Neskôr som sa dozvedel, že tomuto hercovi niekto na auto nakreslil veľkú červenú hviezdu. Niet pochýb o tom, že štyri desaťročia po prejave maršala Pétaina sa slová „kolaborant" a „kolaborácia" v Poľsku vnímali ako ťažké urážky.

Prešlo ďalších štyridsať rokov, medzičasom padol komunizmus, no význam slov sa nezmenil. Vlastne sa niet čomu diviť. Kultúrni antropológovia a historici tvrdia, že od konca 18. storočia žije poľská spoločnosť v toxickej symbióze s prízrakom vlastizrady – a kolaborácia je len jednou z jej podôb. Po targowickej konfederácii, deleniach Poľska, oboch svetových vojnách a polstoročí v Poľskej ľudovej republike vidia mnohí Poliaci zradcu v každom, kto má odlišné politické presvedčenie či svetonázor. Pociťujú až perverznú satisfakciu pri odhaľovaní prípadov skutočnej či domnelej spolupráce s nepriateľom, pričom si súčasne hladkajú vlastné ego tvrdením, že sme nezlomný národ, ktorý sa ku kolaborácii nikdy neznížil.[5]

Každý z nás určite niekedy stretol takýchto ľudí. Pred pár rokmi sa jeden môj známy dozvedel, že píšem knihu o Protektoráte Čechy a Morava. „Nuž, áno, na rozdiel od nás Česi predsa kolaborovali," poznamenal s badateľnou satisfakciou v hlase. Taktne som mu pripomenul takzvanú poľskú modrú políciu pôsobiacu v generálnom gouvernemente či politikov, ktorí boli počas vojny pripravení s Nemcami spolupracovať. Známy len pohŕdavo mávol rukou: „Iste, vyskytli sa jednotlivci, ale pre mňa sa títo ľudia sami vylúčili z nášho národného

spoločenstva.“ Jeho sebavedomie som mu mohol len závidieť, ale jeho záver ma nepresvedčil. Veda nepozná nič také ako výnimku potvrdzujúcu pravidlo. Výnimka nepotvrdzuje pravidlo, ale spochybňuje ho. Každá odchýlka má svoju príčinu, význam a dôsledky. Dokonca aj v prípade, keď sa väčšina jednotlivcov v danom spoločenstve správa nejakým spôsobom, nediskvalifikuje to predsa automaticky odlišné postoje menšiny.

Do istej miery som svojho známeho chápal. Niektorí ľudia žijú radšej v sebaklame, než by si mali priznať nepríjemnú pravdu. Hoci sa to nezdá, popieranie faktov nie je psychologicky náročné. Ľudia bežne vymazávajú z pamäti nepríjemné spomienky z vlastného života, nehovoriac o historických udalostiach. V roku 2015 som sa zúčastnil na vedeckej konferencii o konci druhej svetovej vojny. Okrem iných tam so svojím príspevkom vystúpil aj riaditeľ jedného z najvýznamnejších ruských múzeí. Ostatných účastníkov presviedčal, že hromadné znásilnenia, ktoré páchali vojaci Červenej armády na Nemkách v rokoch 1944 – 1945, sú len výmyslom nacistickej propagandy. Vtedy mi napadlo: hovorí to, lebo sa bojí o zamestnanie. Zhodou okolností som tohto ruského múzejníka stretol o pár hodín neskôr na prechádzke. Prišiel za mnou a niekoľkokrát mi plamenne zopakoval, aby som neveril správam o ruských znásilneniach, lebo nič také sa nedialo. Bol to kultúrny a vzdelaný človek. Nadobudol som dojem, že tomu, čo hovorí, nanešťastie úprimne verí.

Pri potláčaní nepríjemných historických faktov pomáhajú každému národu jeho vlastné mýty. Posilňuje ich štát, škola i masová kultúra, pričom každého člena národného spoločenstva ubezpečujú o jeho výnimočnosti, nezlomnosti a šľachetnosti. Jeden z našich mýtov hlása, že Poliaci s nepriateľom nikdy nekolaborovali a zrady sa dopúšťali len málopočetní odpadlíci. Takýto obraz sa sformoval už v obdobiach delení Poľska a zohral kľúčovú úlohu pri konštituovaní moderného poľského národa. Počas druhej svetovej vojny pomáhal vytrvať v odpore voči okupantom a zároveň posilňoval identitu tých, ktorí sa cítili byť zradení. Mýtus o poľskej výnimočnosti je však dnes skôr prekážkou kritickej reflexie našej minulosti.[6]

Historik vníma kolaboráciu ako neobyčajne príťažlivý výskumný fenomén. Pozoruhodná je napríklad skutočnosť, že ľudstvo tento pojem definovalo pomerne neskoro. Maršal Pétain predsa nebol prvým porazeným v dejinách, ktorý začal spolupracovať s víťazným nepriateľom. V prvej časti knihy sa snažím ukázať, že až do prvej svetovej vojny sa nad takýmito prípadmi málokto pozastavoval a za zradu sa považovali len výnimočne. Nikto si nedal námahu, aby ich nejako osobitne pomenoval. Pravdaže, súčasní historici píšu o kolaborácii aj v kontexte starších období, no používajú tento termín *avant la lettre* – ako označenie pre jav, ktorý vtedajší ľudia pod týmto menom nepoznali. Naši predkovia z nejakého dôvodu necítili potrebu nazvať kolaboráciu kolaboráciou. Podobne nepoužívali ani pojem genocída, hoci nepochybne možno poukázať na viaceré prípady masového vyvražďovania, ktoré už pred rokom 1939 spĺňali širokú definíciu navrhnutú autorom tohto termínu, Rafałom Lemkinom.[7] Niet pochýb o tom, že až hrôzy okupácie v réžii nacistickej Tretej ríše otvorili ľuďom oči a upriamili pozornosť na javy, ktoré boli predtým bagatelizované alebo prijímané bez hlbšieho zamyslenia. Mojím cieľom je okrem iného ukázať, že medzi kolaboráciou a genocídou existoval počas druhej svetovej vojny veľmi úzky vzťah.

Pre historika sú nemenej zaujímavé aj samotné mechanizmy kolaborácie, ktoré analyzujem v druhej časti knihy. Prečo víťazi ponúkali porazeným možnosť spolupráce a prečo ju tí prijali? Akými motívmi sa riadili kolaboranti? Vyplatila sa im ich stratégia viac než otvorený odpor? Ako sa k nim správali ich spoluobčania? Merala sa kolaborácia všade rovnakou mierou? A napokon – kde presne ležala hranica medzi súčinnosťou s nepriateľom, voči ktorej neexistovala alternatíva, a vlastizradou či podliactvom?

V snahe odpovedať na tieto i ďalšie otázky som sa zameral na vybrané prípady kolaborácie z obdobia druhej svetovej vojny. Vopred však upozorňujem, že som ich volil do istej miery arbitrárne. Mojím cieľom nebolo ponúknuť systematický prehľad spolupráce s nepriateľom v jednotlivých štátoch ani encyklopedický výklad tohto javu. Hoci beriem do úvahy kľúčové fakty, sústredím sa najmä na

procesy a mechanizmy, v dôsledku čoho venujem niektorým udalostiam a protagonistom nepomerne viac priestoru než iným. Obšírne sa zaoberám najmä poľskými prípadmi, hoci na území nášho štátu mala spolupráca s nepriateľom pomerne obmedzený charakter. Tento prístup som zvolil preto, lebo špecifická vojnová skúsenosť Poľska podľa môjho názoru najlepšie ilustruje zložitosť i nejednoznačnosť skúmaného javu. V snahe predstaviť širší kontext kolaborácie často siaham po historických analógiách z iných kútov sveta či starších dejinných období. Dúfam, že mi čitatelia odpustia istú svojvoľnosť, s akou vedľa seba radím udalosti, ktoré sú si na prvý pohľad časovo i priestorovo vzdialené.

Samozrejme, uvedomujem si, že pojem kolaborácie možno interpretovať mnohorakými spôsobmi a voľba konkrétnej definície zákonite ovplyvňuje aj hodnotenie opisovaných udalostí. Cítim preto povinnosť vysvetliť, ako kolaboráciu chápem a aké dôsledky z toho vyplývajú. Skôr než tak urobím, musím však definovať zradu. Bez pochopenia jej podstaty totiž nie je možné porozumieť dilemám, ktoré sprevádzajú akúkoľvek formu spolupráce s nepriateľom.

Efialtes alebo Nie každá zrada je kolaboráciou

V roku 480 pred naším letopočtom sa perzský panovník Xerxes rozhodol, že zaútočí na Grékov, ktorí boli v tom čase roztrúsení v rôznych štátikoch ležiacich na západnej hranici jeho impéria. Obrovské pozemné vojská kráľa kráľov prešli z Malej Ázie do Európy, a keď pochodovali pozdĺž pobrežia Egejského mora, rad-radom ich grécke mestá vítali ponníženým úklonom. Víťazný pochod dobyvateľov sa zastavil až pri úzkom a skalnatom priesmyku známom ako Termopyly. Bitka, ktorú pri obrane tejto pozície zviedol malý oddiel Sparťanov a ich spojencov, sa do dejín zapísala ako nesmrteľný symbol hrdinstva. Gréci ju prehrali (v každom prípade boli porazení omnoho skôr, ako očakávali), lebo ich zradil jeden z ich krajanov. Bol to istý Efialtes z neďalekej Malidy, Eurydemov syn, ktorý perzské oddiely previedol cez ťažko dostupný horský chodníček poza chrbty odvážnych Sparťanov. Obrancovia Termopýl, na ktorých dobyvatelia zaútočili z oboch strán, padli do posledného muža. Zradca sa údajne spoliehal na štedrú odmenu od Xerxa a nepochybne ju aj dostal. Aj Gréci na jeho hlavu vypísali odmenu, a musel sa preto neskôr skrývať. Nakoniec bol zavraždený z iného dôvodu, o ktorom dnes vieme len málo, ale Sparťania vraj jeho vraha tiež štedro odmenili. Ich postoj sa podobá odhodlaniu, s akým moderné štáty stíhajú vlastných občanov, ktorí prešli na stranu nepriateľa.[1]

Efialtova zrada bola nespochybniteľná, ak sa, pravdaže, nemýlil Hérodotos, vďaka ktorému o nej vieme. Chamtivý Málijec z vlastnej iniciatívy poskytol Peržanom prísne strážené vojenské tajomstvo, čím Grékom privodil porážku. Spolupráca s nepriateľom však nemá

vždy takú očividnú povahu. Ak sa o tom chceme presvedčiť, stačí sa pozorne prizrieť celej Xerxovej vojenskej kampani. Hoci všetci Héléni vedeli, že tu ide o nezávislosť spoločnej vlasti, len niektoré štáty sa dobyvateľom postavili. „Lebo tí z nich, ktorí dali Peržanom zem a vodu, dúfali, že im barbari nič zlé neurobia," vysvetľoval Hérodotos dôvody prejavov úcty kráľovi kráľov. „Iní, ktorí mu ju neprejavili, upadli do obrovských útrap, keďže v Helade nebolo toľko lodí, koľko by potrebovali, aby sa pustili do boja proti útočníkovi, a väčšina štátov sa do vojny ani nechcela zapájať a horlivo Médov podporovala."[2]

V konečnom dôsledku na Xerxovej strane bojovalo zrejme omnoho viac Grékov ako v protiperzskej koalícii po boku Sparťanov a Aténčanov. Takýto postoj vyvolal, pochopiteľne, u obrancov vlasti rozhorčenie, ale ako zradu ho zrejme nevnímali. Na krajanov, ktorí podporovali Peržanov, uvalili desiatok z majetku v prospech Apolónovho chrámu v Delfách. Takýto trest bol v porovnaní s odhodlaním, s akým prenasledovali Efialta, relatívne mierny.[3] Táto umiernenosť môže svedčiť o istom triezvom úsudku (nemohli predsa vyvraždiť všetkých krajanov, ktorí sa pridali ku Xerxovi), zároveň však dosť jasne hovorí aj o nejednoznačnosti pojmu „zrada".

Aj vzhľadom na túto nejasnosť je tento jav už niekoľko desaťročí predmetom záujmu spoločenských vied. Vo všeobecnosti je definovaný ako narušenie vzájomnej dôvery, ktorá (takým alebo onakým spôsobom) spája každú skupinu. Sociológovia sú toho názoru, že zrada narúša integritu toho, čo si každé spoločenstvo predstavuje pod slovom „my". Táto teória sa, samozrejme, týka aj najmenšej spoločenskej bunky – rodiny. Ak sa rodina vinou nevery rozpadne, „my" prestáva existovať. Preto takéto konanie takmer vždy vyvoláva krajne negatívne emócie – zúfalstvo, pohŕdanie, hnev, túžbu po pomste – a to nielen u zradených.[4]

Stáva sa tak najmä v extrémnych situáciách, počas kríz, ozbrojených konfliktov a revolúcií. Osobitným prípadom sú v tomto kontexte občianske vojny, v ktorých proti sebe bojujú členovia toho istého spoločenstva. V istom zmysle ich možno prirovnať k rozpadu rodiny – vzájomná dôvera sa mení na podozrievavosť a nenávisť, spoločné

„my“ zaniká a každá znepriatelená strana si buduje svoje vlastné „my“ stojace v opozícii k protivníkovi. Členovia opačného tábora sú zo spoločenstva vylúčení ako zradcovia. K takejto situácii došlo napríklad krátko pred druhým delením Poľska, keď v roku 1792 časť magnátov s podporou Ruska vytvorila takzvanú targowickú konfederáciu a v konečnom dôsledku o rok neskôr dosiahla zrušenie Ústavy 3. mája. Reformisti pokladali stúpencov targowickej konfederácie za zradcov a tí im to oplácali rovnakou mierou.[5]

Zradcami pohŕdajú dokonca aj tí, ktorí využívajú ich služby, a samotní zradcovia sa preto cítia zahanbení alebo ponížení. Palestínčania, ktorí spolupracujú s izraelskými ozbrojenými silami, sa napríklad v súčasnom hebrejskom slangu dočkali pomenovania *shtinkers* – smradi. Ešte horšiu mienku majú o nich ich krajania. Existuje odhad, že len do začiatku 20. storočia rukami iných Palestínčanov zomrelo 1 200 ľudí, ktorí boli považovaní za izraelských kolaborantov. V súčasnosti je tento počet omnoho vyšší.[6]

Výskumníci, ktorí sa zaoberajú touto problematikou, sú toho názoru, že nie je možné stanoviť jednoznačnú hranicu medzi tým, čo je a čo nie je považované za zradu. Zneužitie dôvery môže nadobúdať mnohoraké podoby a vzťah k takémuto konaniu sa líši od uhla pohľadu i okolností a na dôvažok sa aj mení v čase. Názor na zradu je okrem iného závislý aj od kontextu, v akom sa udiala. Človek, ktorý iným prezrádza tajomstvá svojej skupiny, môže byť niekedy považovaný za nenávideného udavača, no za iných okolností za ľahkovážneho klebetníka a v celkom inej situácii za ušľachtilého idealistu, ktorý odhaľuje zločiny svojich nadriadených. Inými slovami, každá skupina definuje pre vlastnú potrebu, čo považuje a čo nepovažuje za zradu.[7]

Ľudia, ktorí sa zrady dopúšťajú, majú rozmanité pohnútky. Je ich tak mnoho, že ich výpočet by nedával zmysel. Všetci však postupujú podľa rovnakého mechanizmu. Sociálni psychológovia, ktorí sa zaoberajú manželskou neverou, opísali tento mechanizmus pomocou modelu správania vypožičaného z ekonomických vied – partner alebo partnerka volia zradu vtedy, ak sa objaví alternatíva, ktorej atraktivita sa zrádzajúcemu zdá vyššia ako súčet spokojnosti plynúcej

z doterajšieho vzťahu a nákladov vynaložených na jeho údržbu. Posledný pojem sa vzťahuje na náklady hmotné aj nehmotné: nehnuteľnosti, úvery, životnú úroveň, ale aj deti, spoločných známych, dobrú povesť – jedným slovom na všetko, čo sa pri rozpade vzťahu bude musieť deliť alebo bude vystavené ohrozeniu. Táto kalkulácia má obyčajne podvedomý charakter, len málokto si totiž na papier píše rozmanité „za" a „proti" predtým, ako sa dopustí zrady. Aj letmá chvíľa ľudskej slabosti však odzrkadľuje mieru angažovanosti vo vzťahu. Je o to nižšia, čím lákavejšia sa zdá alternatíva v porovnaní so spokojnosťou plynúcou z doterajšieho vzťahu a investíciami, ktoré sú doň vložené.[8]

Hoci na prvý pohľad sa posudzovanie zrady v kategóriách transakcie, ktorá sa buď oplatí, alebo neoplatí, môže zdať cynické, model uvažovania navrhnutý sociálnymi psychológmi neobchádza ani oblasť citov či etiky. Vyznávané hodnoty a náboženské presvedčenie, ba dokonca aj prežívané emócie sa jednoducho započítavajú do investícií vynaložených do doterajšieho „my". Jednotlivec, ktorý sa dopúšťa nevery, hoci predtým bol považovaný za človeka s neotrasiteľnými morálnymi zásadami, riskuje, že sa verejne skompromituje. Vystavuje sa odsúdeniu alebo posmechu, strate autority a spoločenského postavenia. Môžu ho sužovať výčitky svedomia alebo pocit straty. A ak sa zrady dopúšťajú aj takíto jednotlivci, znamená to, že si všetko spočítali a prišli k záveru, že sa im to oplatí.

Tento mechanizmus budem ďalej volať bilancia ziskov a strát za zradu. Pomocou neho je možné pomerne jednoducho vysvetliť, prečo niektorí jednotlivci zostávajú verní svojej skupine a iní nie. Efialtes zradil Grékov, lebo výmenou za vojenské tajomstvo, ktoré prezradil Xerxovi, očakával gratifikáciu, ktorá prevýši výhody plynúce zo života v nezávislom štáte a investície spojené s tým, že bol občanom Malidy. A možno len predpokladal, že Peržania porazia Grékov a podriadia si ich štáty a on vďaka ich ochrane bude spokojne požívať plody svojej zrady. Nevieme, či ho trápila strata dobrého mena, ani to, či kráľ kráľov zradcu dostatočne štedro odmenil. S pravdepodobnosťou hraničiacou s istotou však môžeme staviť na to, že Efialtes, podobne ako mnohí

ďalší zradcovia, nezohľadnil skutočnosť, že atraktívne vyzerajúca alternatíva, pre ktorú zradil svoju vlasť, sa o nejaký čas ukáže byť prchavou vidinou. Po porážke Peržanov sa v Grécku stal vyvrheľom a bez ich ochrany ho odveta Sparťanov skôr či neskôr musela dobehnúť.

Aj grécke štáty, ktoré sa nachádzali medzi dvoma mlynskými kameňmi v podobe Xerxa na jednej strane a protiperzskej koalície na strane druhej, kalkulovali, čo sa im viac oplatí: prejsť na stranu nepriateľa alebo zachovať si lojalitu ku krajanom. Niektoré sa zdráhali rozhodnúť až natoľko, že do poslednej chvíle hrali na obe strany. Panovník sicílskych Syrakúz odmietol aténskym a spartským vyslancom poskytnúť vojenskú pomoc a hneď nato poslal v tajnosti do Delf tri lode naplnené cennosťami. V prípade perzského víťazstva ich plánoval na znak úcty darovať kráľovi kráľov. Keby sa však šťastena usmiala na Grékov, cenný náklad sa mal ihneď vrátiť na Sicíliu; občania Syrakúz by si vtedy iste mysleli, že po celý čas stáli neochvejne po boku Sparty a Atén. Obyvatelia ostrova Kerkyra sľúbili svojim krajanom šesťdesiat vojenských lodí, ale ich posádkam prikázali v bezpečnej vzdialenosti od zvyšku gréckych lodí čakať na vývoj udalostí. V závislosti od výsledku rozhodujúcej bitky dostali príkaz hovoriť, že sa bojov nezúčastnili zámerne, alebo že ich zastavili nepriaznivé vetry.[9] Tí zainteresovaní nepochybne vykonali dôkladnú bilanciu ziskov a strát spojených so zradou, k jednoznačnému záveru však neprišli.

Víťazstvá pri Salamíne a Platajách v roku 480 a 479 pred naším letopočtom zachránili Grékov pred perzským jarmom. Keby sa však dejiny vyvíjali inak, Heladu by postihol osud mnohých ďalších provincií kráľa kráľov a jej občania by sa ocitli v novej realite. Niektorí z nich by sa určite rozhodli, že s víťazmi budú spolupracovať – dosť jasne o tom svedčil vyčkávací postoj niektorých gréckych *poleis* počas perzskej invázie. Mohli by sme túto spoluprácu nazvať zradou?

Nuž, všetko závisí od toho, čo by si o tom pomyslela väčšina Grékov. Podľa môjho názoru zrada nie je nič iné, ako spolupráca s nepriateľom, ktorú väčšina spoločnosti odsudzuje. Ťažko si nevšimnúť, že táto definícia predpokladá existenciu spolupráce, ktorú určité spoločenstvo buď akceptuje, alebo aspoň toleruje. Uvedené rozlíšenie

pokladám za kľúčové a bude sa objavovať v takmer každej kapitole tejto knihy. Bez toho, aby sme si stanovili, čo sa za zradu už nepovažuje, nie je totiž možné dobre pochopiť, v čom spočíva kolaborácia.

Neakceptovanie takej či onakej formy spolupráce znamená, že ju určité spoločenstvo považuje za zradu, čiže – a to už vieme – narušenie vzájomnej dôvery. Ak k spolupráci dochádza v podmienkach okupácie alebo cudzej nadvlády, máme do činenia s kolaboráciou. Až do konca druhej svetovej vojny údajne nemala v žiadnom jazyku ustálený pojem, bola skrátka považovaná za jednu z podôb zrady. Kolaborácia sa však zrade nerovná, tej sa totiž možno dopustiť v akýchkoľvek podmienkach, nielen pod cudzou okupáciou. Inými slovami, každý prípad kolaborácie je zradou, ale nie každá zrada má podobu kolaborácie. Som presvedčený, že toto je druhá, mimoriadne podstatná vlastnosť tohto javu. Niektorí výskumníci síce tvrdia, že kolaborácia je spolupráca s nedemokratickými režimami v štátoch, ktoré sú plne suverénne, takýto pohľad však vzbudzuje vážne pochybnosti. Nedáva totiž nijaký zmysel, ak by sme tvrdili, že Nemci kolaborovali s nacizmom, žiadna cudzia moc im predsa tento systém nenanútila proti ich vôli a spolupráca s ním v očiach nemeckej spoločnosti nebola považovaná za zradu.[10]

Keby sme sa zradu a spoluprácu s okupantom pokúsili znázorniť pomocou množín ako na hodine matematiky, mali by podobu dvoch polí, ktoré sa čiastočne prekrývajú. V spoločnej časti by sa ocitli rôzne formy kolaborácie. Obrázok by zároveň znázorňoval, že nie každá zrada nadobúda formu kolaborácie, ale všetky druhy kolaborácie nesú črty zrady. Pokúsim sa uvedené vzťahy ilustrovať na konkrétnych prípadoch.

Efialtes bol nepochybne zradca, lebo prešiel na stranu nepriateľa a spôsobil, že jeho krajania utrpeli porážku, nie je však možné obviniť ho, že spolupracoval s okupantmi. Xerxove vojská totiž ešte len pochodovali s úmyslom dobyť Grécko a Peržania tam zatiaľ nestihli nastoliť svoju nadvládu. Na obrázku by sa vinník porážky, ktorú utrpeli Sparťania pri Termopylách, ocitol v množine „zrada“, ale mimo množiny „kolaborácia“.

Do tohto poľa by sme neumiestnili ani Ryszarda Kuklińského, plukovníka poľského vojska, ktorý na prelome 70. a 80. rokov 20. storočia odovzdával americkým tajným službám prísne chránené vojenské tajomstvá Varšavskej zmluvy. Hoci komunistická moc odsúdila Kuklińského v neprítomnosti na trest smrti za vlastizradu, nebol obžalovaný z kolaborácie. Takéto obvinenie by nedávalo zmysel: tento dôstojník sa totiž kolaborácie nemohol dopustiť, lebo Američania neokupovali Poľsko a Poľsko ani nebolo ich satelitným štátom. Kuklińského prípad dobre ilustruje relatívnosť pojmu zrada. Z hľadiska komunistov, ktorí vtedy vládli, a celkom určite aj istej časti poľskej spoločnosti, si zaslúžil len pohŕdanie. Zradil, pretože porušil vojenskú prísahu a konal na škodu svojej vlasti. Ďalší ho však považovali za národného hrdinu. Podľa nich bola Kuklińského spolupráca s americkou tajnou službou zacielená proti Sovietskemu zväzu a jeho hegemónii v strednej Európe. Plukovník teda bojoval o to, aby Poľsko opäť získalo samostatnosť, čo ospravedlňovalo porušenie prísahy, ktorú zložil komunistickému štátu.

Karel Čurda, český výsadkár z čias druhej svetovej vojny, v roku 1942 udal Nemcom ľudí, u ktorých sa ukrýval po tom, ako bol vysadený padákom do okupovaného štátu. Vďaka informáciám, ktoré poskytol, gestapo vystopovalo jeho bývalých spolubojovníkov, ktorí pred tromi týždňami podnikli úspešný atentát na Reinharda Heydricha, nemeckého protektora Čiech a Moravy. O dva dni neskôr siedmi z nich zahynuli v bojoch alebo si siahli na život. Keby Čurda skončil pri tomto, jeho prípad by sa ocitol v množine „zrada" – bol totiž vojakom riadnych ozbrojených síl a počas misie v tyle nepriateľa zradil svojich spolubojovníkov. Tento český výsadkár však v spolupráci s okupantom pokračoval a pod novým menom ako agent provokatér pomáhal Nemcom loviť príslušníkov odbojového hnutia.[11] Zo zradcu sa tak stal kolaborant, je teda nutné ho presunúť do prekrývajúcej sa časti množín „zrada" a „spolupráca s nepriateľom".

V ďalších kapitolách tejto knihy predstavujem mnoho prípadov spolupráce s nepriateľom, ktoré však okupovanými spoločenstvami neboli považované za zradu, a teda tieto skutky ani nemali znaky

kolaborácie. Tu uvediem jeden, celkom nekontroverzný prípad. Zygmunt Klukowski, poľský lekár z mesta Szczebrzeszyn v regióne Zamość, neopustil svojich pacientov, keď jeho mestečko v roku 1939 dobyla Červená armáda, a ani vtedy, keď sa neskôr ocitlo pod nemeckou okupáciou. Vedenie nemocnice od neho žiadalo, aby každodenne spolupracoval s okupantmi. Hoci sám Klukowski bol členom podzemného hnutia, liečil Nemcov rovnako obetavo ako Poliakov. Museli by sme ho posudzovať veľmi prísne, ak by sme ho pre toto obvinili zo zrady. Nemohol predsa odmietnuť chorých, lebo by porušil Hippokratovu prísahu. Chápali to aj občania Szczebrzeszyna, aj podzemné hnutie.[12] Bez akýchkoľvek pochybností môžeme teda Klukowského prípad umiestniť do množiny „spolupráca s nepriateľom", ale nie do množiny „kolaborácia".

Mohlo by sa zdať, že zrada je zvyčajne zahalená rúškom tajomstva a kolaborácia má verejný charakter. Nie vždy je to pravda. Kolaborácie sa dopúšťa politik, ktorý verejne podporuje okupantov, ako aj konfident, ktorý tajne udáva krajanov. Nie je pritom podstatné, že takýto jednotlivec zostáva pre väčšinu okupovanej spoločnosti anonymný; celkom stačí, že spoločenstvo jeho konanie odsudzuje, a obyčajne to tak aj býva.[13] Netreba totiž ihneď predpokladať, že zrada má jednorazovú a kolaborácia dlhodobú povahu. Plukovník Kukliński predsa spolupracoval s americkou tajnou službou pekných pár rokov a herec, ktorý verejne podporil stanné právo v Poľsku, bol za kolaboranta považovaný už po jedinom vystúpení v režimovej televízii. O tom, či bude spolupráca s okupantom považovaná za zradu, nerozhoduje ani zámer tých, ktorí sa rozhodnú spolupracovať. V ďalších kapitolách sa snažím ukázať, že existovali aj také prípady, keď spoločnosť vinníka za dobrovoľnú spoluprácu s nepriateľom rozhrešila, inokedy zas odsúdila tých, ktorí konali pod nátlakom.

Prichádzame k zásadnej otázke: ako sa dá vlastne určiť, kedy ide o odsúdeniahodnú a kedy o odôvodnenú spoluprácu s nepriateľom? Počas okupácie je predsa väčšina ľudí prinútená prichádzať do kontaktu s okupantom. Dopúšťal sa azda kolaborácie francúzsky rušňovodič, ktorý počas druhej svetovej vojny riadil vlak v oblasti

okupovanej Nemcami? Veď tak pracoval pre nepriateľa a nepriamo sa podieľal na jeho víťazstvách. A čo český alebo poľský starosta menšej obce? Museli predsa plniť nemecké príkazy, a teda konať na škodu vlastných občanov. V tomto zozname by sa dalo pokračovať donekonečna a poľahky by sme ho mohli doviesť do krajnosti. Robotník zamestnaný v továrni, ktorá vyrábala pre Nemcov, a roľník, ktorý si plnil povinnosť dodávať potraviny, tiež istým spôsobom podporovali okupantov. Najjednoduchšie by bolo vyhlásiť, že každý prípad spolupráce s nepriateľom treba posudzovať individuálne. Je to v istom zmysle pravda: takýto prístup totiž najlepšie umožňuje pochopiť intenciu, okolnosti a následky každého ľudského konania. Žiaľ, nijako nám nepomáha pochopiť, čo je podstatou kolaborácie ako spoločenského javu.

To však nie je koniec problémov. Občas je ťažké určiť, či spoločenstvo akceptuje istú formu spolupráce s nepriateľom alebo ju odsudzuje. Postoje jednotlivcov bývajú premenlivé a nejednoznačné a v podmienkach cudzej okupácie sa prieskumy verejnej mienky nerobia. Nemáme teda spoľahlivé údaje o tom, čo presne si konkrétne okupované spoločnosti mysleli. Nakoniec, národy nie sú monolitné a v rámci každého národa sú prítomné rôznorodé uhly pohľadu. To, čo istá skupina alebo vrstva považuje za úplne prirodzené, je v očiach inej zradou. Postoje sa menia v závislosti od miesta a času, vyvíjajú sa alebo sa zásadným spôsobom prehodnocujú. Tieto procesy si preto nevyhnutne vyžadujú aj spresnenie definície kolaborácie: je ňou taká spolupráca s okupantom, ktorú v konkrétnom okamihu neakceptuje väčšina okupovaného spoločenstva. Pri stanovovaní toho, akú podporu má v danej chvíli takáto spolupráca, sme odkázaní zvyčajne na odhady alebo hypotézy. Inak to nie je ani v prípade mojich záverov – niektoré budú verifikovať ďalší historici, iné budú postupne korigované.

Podľa toho, na akú oblasť života sa vzťahuje spolupráca s okupantom, rozlišujú výskumníci tohto javu rôzne druhy kolaborácie: štátnu, politickú, ideologickú, administratívnu, policajnú, vojenskú, publicistickú, kultúrnu, hospodársku, kriminálnu, každodennú, ba

dokonca aj sexuálnu, ktorá bola počas druhej svetovej vojny posmešne nazývaná aj horizontálna.[14] Budem teda používať tieto pojmy pri opise jednotlivých prípadov spolupráce s nepriateľom, nekladiem si však za cieľ ukázať všetky tváre kolaborácie ani nijako túto typológiu rozšíriť.

V podobnom zmysle budem hovoriť aj o motívoch, ktorými sa riadia okupovaní. V tomto kontexte je možné hovoriť o spolupráci neutrálnej, taktickej, podmienečnej a bezpodmienečnej. Tá prvá slúži na obyčajné prežitie. Ľudia ju nadväzujú, lebo nemajú na výber, neriadia sa však pritom politickými či ideologickými motívmi. Niektorí výskumníci tento jav nazývajú *attentizmus*, čiže vyčkávací postoj, pasívne prispôsobovanie sa podmienkam, ktoré vnútili okupanti. O taktickú spoluprácu ide vtedy, keď okupovaný plní príkazy okupanta, ale v hĺbke duše zostáva jeho nepriateľom. Môže zároveň proti nemu vyvíjať podvratnú činnosť alebo spolupracovať s jeho protivníkmi. Taktická spolupráca neraz plynule prechádza do spolupráce podmienečnej. Tento druh spolupráce nadväzujú tí, ktorí nemajú v úmysle klásť okupantovi odpor, zároveň sa však riadia vlastným záujmom. Podmienečná spolupráca obyčajne končí, keď súčinnosť s nepriateľom prestáva okupovaným prinášať výhody. Tým sa líši od spolupráce bezpodmienečnej, ktorej aktéri prijímajú svetonázor okupantov a identifikujú sa s ním v dobrom aj v zlom. Z tohto druhu závislosti vo všeobecnosti niet cesty späť.[15]

Bezpodmienečná spolupráca s nepriateľom je takmer vždy vnímaná ako kolaborácia, ostatné formy tohto javu sa spravidla posudzujú rôznym spôsobom. V ďalších kapitolách sa pokúsim vysvetliť, prečo je to tak. Budem tieto javy ilustrovať pomocou vybraných príkladov z čias druhej svetovej vojny a – hoci v omnoho menšom rozsahu – aj z ďalších historických období.

Písanie o kolaborácii a kolaborantoch však spôsobuje aj isté ťažkosti, keďže v poľskom jazyku ide o mimoriadne pejoratívne výrazy. Ak ich používame, dávame tým najavo – či už vedome alebo nevedome – svoje pohŕdanie voči takýmto postojom. Výskumník zaoberajúci sa kolaboráciou v okupovanej Číne poznamenal: „Už v momente, keď

toto slovo vyslovíme, kladieme istú morálnu mapu na politickú krajinu, ktorú máme v pláne opísať," čím zároveň sťažujeme jeho analýzu.[16] Na druhej strane by však bolo prinajmenšom čudné, keby sa v knihe o kolaborácii slová „kolaborácia" a „kolaborant" nevyskytovali, najmä ak zvážime, že bez týchto slov by sa nedali opísať javy, ku ktorým dochádzalo v okupovanej Európe počas druhej svetovej vojny.[17]

Zdá sa, že jediným rozumným východiskom v tejto situácii je vyhýbať sa zbytočným zjednodušeniam alebo zovšeobecneniam. Nie každá spolupráca s nepriateľom totiž bola hodnotená negatívne. Predpokladám tu, že pojem „kolaborácia" sa bude v súlade s definíciou, ktorú som navrhol, vzťahovať výlučne na tie prípady, ktoré spoločnosť neakceptovala, alebo prípady, ktoré boli prinajmenšom kontroverzné. Keď píšem o kolaborácii v kontexte udalostí pred druhou svetovou vojnou alebo v kontexte súčasnosti, snažím sa zdôrazniť, že aj vtedy mohla byť spolupráca s nepriateľom hodnotená negatívne alebo ju tak vnímame z dnešnej perspektívy. Dúfam, že toto rozlíšenie pomôže pochopiť podstatu skúmaného javu.

Králi ako nástroj poroby alebo Prečo je kolaborácia výhodná pre okupantov

Zhruba dvetisíc rokov pred tým, ako v lete 1940 divízie Wehrmachtu porazili Francúzsko, rímsky vojvodca Gaius Július Cézar zaútočil na keltské územia medzi Rýnom a Pyrenejami. V priebehu niekoľkých rokov jeho légie potlačili odpor bojovných obyvateľov týchto oblastí a urobili ich závislými od republiky. Veľké povstanie Galov pod vedením Vercingetorixa napriek začiatočným úspechom Rimania nakoniec potlačili. Cézar sa postaral o to, aby svoje víťazstvo náležitým spôsobom zvečnil – dobytie Galie opísal v brilantnom literárnom diele pod názvom *Zápisky o vojne v Galii*. Napriek evidentnej zaujatosti má Cézarovo dielo obrovskú historickú hodnotu. Zaujímavým spôsobom napríklad ukazuje mechanizmy, pomocou ktorých Rimania dobývali a neskôr riadili dobyté provincie.[1]

Cézar sa chváli, že viedol vojnu bezohľadne a prefíkane. Ako odstrašujúci príklad nezaváhal vydať rozkaz, aby niekoľkým tisícom obrancov istého bojovného *oppida* uťali obe ruky. A takmer vo všetkých ťaženiach – čím sa netají – využíval pomoc spriaznených galských kmeňov. Niektorí Galovia bojovali po jeho boku z vlastnej vôle, iní nenávideli svojich krajanov omnoho viac ako samotných Rimanov. Ďalších zase Cézar zlákal na svoju stranu vydieraním alebo podplácaním.[2] Mal na to dôležitý dôvod: bez spolupráce domáceho obyvateľstva by sa mu nepodarilo ovládnuť krajinu s rozlohou približne dnešného Francúzska, ktorú v tom čase obývali asi štyri milióny ľudí. Vo vrcholnom momente svojho vojenského ťaženia mal Cézar k dispozícii jedenásť légií a značný počet spojencov, spolu niekoľko desiatok tisíc vojakov. Dokonale vycvičená a dobre riadená rímska

armáda mala prevahu nad početnejšími, ale slabo organizovanými Galmi. Po rozdrvení nepriateľa mohol Cézar v Galii nechať ako okupačné vojská iba malú časť svojich ozbrojených síl. Ak nechcel, aby po jeho odchode vypuklo ďalšie povstanie, musel presvedčiť miestne obyvateľstvo, že sa mu neoplatí búriť. Odsekávanie rúk a ďalšie krutosti sa ukázali ako efektívny nástroj riadenia, podobne ako zvyk brať rukojemníkov z najvýznamnejších rodov každého kmeňa. Cézar však dobre chápal, že na efektívnu okupačnú politiku potrebuje nielen bič, ale aj cukor. Rimania chceli v Galii zostať natrvalo, čo však znamenalo, že sa nemôžu spoliehať len na meče legionárov.[3]

Aulus Hirtius, Cézarov podriadený, doplnil poslednú knihu jeho *Zápiskov*. Okrem iného v nej píše:

> „Za zimného pobytu v Belgicku Cézar sledoval iba jediný cieľ – udržať si všetky kmene v priateľskom vzťahu a nikomu nedávať ani nádej, ani príčinu na povstanie. Jeho najväčšou túžbou bolo, aby sa teraz bezprostredne pred odchodom nemusel pustiť do vojny a aby v Galii, keď odtiaľ odvedie vojsko, nevypukol odboj, ktorý by uvítala celá Galia, keby jej nehrozilo nijaké nebezpečenstvo. Preto rokoval s kmeňmi veľmi ohľaduplne, ich náčelníkov bohato obdarúval, nenariaďoval nijaké ďalšie nové dane, a tak Galiu vysilenú toľkými neúspešnými bojmi ľahko udržal v pokoji a poddanstve, keď jej poskytol lepšie životné podmienky.“[4]

Nemáme dôvod neveriť tomuto svedectvu. Istá dávka ústretovosti voči galským náčelníkom stála Cézara omnoho menej než potlačenie ich ďalšieho povstania. Na nové ťaženie by vládca ani nemal čas, na spadnutie bola občianska vojna medzi samotnými Rimanmi, ktorá ho zaujímala omnoho viac než riadenie nedávno dobytej provincie. Koniec koncov, nápad získať si priazeň niekdajších nepriateľov darmi, individuálnymi privilégiami a predstieranou veľkorysosťou ani nebol veľmi originálny. Republikánsky Rím už niekoľko storočí spolupracoval s lokálnymi elitami v rôznych kútoch svojho impéria

a takmer vždy to prinášalo výborné výsledky. Za čias cisárstva Rimania doviedli túto prax do dokonalosti. Pri opise dobytia Británie počas vlády cisára Claudia ju Tacitus pomenoval takto: „Je starým a rímskym ľudom dávno prijatým zvykom, že sa ako nástroj otroctva používajú králi.“[5] Inak to jednoducho ani nešlo. Bez spolupráce dobytých národov by staroveký Rím nedokázal vybudovať impérium, ktoré sa tiahlo od Škótska po stredný Níl a od pobrežia Atlantického oceánu až po svahy Kaukazu.

Vo väčšom či menšom meradle sa táto zásada vzťahovala na každé impérium v dejinách ľudstva, či už pred Cézarom alebo po ňom: perzské, čínske, arabské, mongolské, aztécke, španielske, osmanské, napoleonské, britské, ruské a aj sovietske. Každé impérium vzniklo a potom sa rozvíjalo vďaka spolupráci dobytých národov s dobyvateľmi.[6] Ba dokonca i Spojené štáty americké s ich takmer neobmedzenými finančnými prostriedkami a najmodernejšou vojenskou technikou by bez pomoci miestneho obyvateľstva nemali šancu efektívne kontrolovať dobyté územia. Keď obyvatelia z nejakého dôvodu kladú vytrvalý odpor, vojenské a politické náklady okupácie skôr či neskôr narastú do takej miery, že dobyvatelia sa musia buď potupne stiahnuť, alebo na dlhé roky uviaznu v partizánskych vojnách, ktoré im ničia ich povesť. Veľkolepý záver jednej z takýchto porážok sme mohli vďaka médiám sledovať v priamom prenose obrazom i zvukom v auguste 2021, keď sa Američania a ich spojenci v chaose evakuovali z letiska v Kábule. Spolu s nimi utekali aj prozápadne naladení Afganci, lebo im hrozila pomsta zo strany talibov. Američania prehrali, lebo sa im nepodarilo získať si na svoju stranu obyvateľov tejto nedobytnej krajiny. Afganistan opäť raz dokázal, že sa o ňom právom hovorí ako o cintoríne impérií.

Bez spolupráce s porazenými by riadenie rozľahlých a kultúrne rozmanitých území bolo technicky neobyčajne náročné. Žiadne impérium v dejinách ľudstva nemalo dostatočné ľudské zdroje ani technické prostriedky na to, aby dokázalo ustrážiť milióny poddaných, ktorí hovoria rôznymi jazykmi a vyznávajú rôzne náboženstvá a priamo po svojej porážke zvyčajne neprejavujú voči okupantovi